

THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ROLE OF SOCIAL CONSCIOUSNESS IN THE DEVELOPMENT OF CIVILIZATION

Javlon Kuchkorov

Kattakurgan State Pedagogical Institute

Head of the Department of Uzbek Language and Humanities

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy, Associate Professor

Kattakurgan, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: civilization, social consciousness, historical-philosophical analysis, society, values, thinking, culture, globalization, social development, philosophical category.

Received: 28.07.26

Accepted: 29.07.26

Published: 30.07.26

Abstract: This article analyzes the historical and philosophical role of social consciousness in the development of civilization. Social consciousness, as an important factor of social progress, has been formed throughout the historical development of humanity and has had a direct impact on civilizational changes. The study highlights the stages of formation of social consciousness, its philosophical essence, and its interrelation with the development of civilization.

SIVILIZATSIYA RIVOJIDA IJTIMOIIY ONGINING TARIXIY-FALSAFIY ROLI

Javlon Quchqorov

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasini mudiri

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD, dotsent

Kattaqo'rg'on, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: sivilizatsiya, ijtimoiy ong, tarixiy-falsafiy tahlil, jamiyat, qadriyatlar, tafakkur, madaniyat, globallashuv, ijtimoiy rivojlanish, falsafiy kategoriya.

Annotatsiya: Mazkur maqolada sivilizatsiya rivojida ijtimoiy ongning tarixiy-falsafiy roli tahlil qilinadi. Ijtimoiy ong jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida insoniyatning tarixiy rivojlanish jarayonida shakllanib, sivilizatsion o'zgarishlarga bevosita ta'sir ko'rsatib kelgan. Tadqiqotda ijtimoiy ongning shakllanish bosqichlari,

uning falsafiy mazmuni hamda sivilizatsiya rivoji bilan o'zaro bog'liqligi yoritiladi.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКАЯ РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В РАЗВИТИИ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Жавлон Кучкаров

Каттакурганский государственный педагогический институт

Заведующий кафедрой узбекского языка и гуманитарных наук

Доктор философии (PhD) по философским наукам, доцент

Каттакурган, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: цивилизация, общественное сознание, историко-философский анализ, общество, ценности, мышление, культура, глобализация, социальное развитие, философская категория.

Аннотация: В данной статье анализируется историко-философская роль общественного сознания в развитии цивилизации. Общественное сознание как важный фактор общественного прогресса формировалось на протяжении исторического развития человечества и оказывало непосредственное влияние на цивилизационные изменения. В исследовании рассматриваются этапы формирования общественного сознания, его философская сущность и взаимосвязь с развитием цивилизации.

Kirish. Falsafa fanidan ma'lumki, «kategoriya» atamasi ilk bor Aristotel tomonidan «Kategoriya haqida» nomli risolada ilmiy muomalaga kiritilgan. Sharqda “Birinchii muallim” deb e'tirof etilgan Aristotel quyidagi kategoriya larni belgilagan edi: substansiya, miqdor, makon, vaqt, sifat, munosabat va joylashuv. Ushbu kategoriya larni jamiyat va uning ijtimoiy ongini tushuntirishda ham nazariy asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Aristotel falsafasini yanada rivojlantirgan “Ikkinchi muallim” – Abu Nasr Forobiy bo'lib, uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida ijtimoiy hayot, sotsial guruhlarning kelib chiqishi, tarkibi va turlari, jamiyat shakllari, shahar-davlat (al-madina) va davlat boshqaruvining xususiyatlari masalalari chuqur tahlil qilingan. Forobiy shahar tushunchasini sotsial model sifatida boshqa ijtimoiy-falsafiy tushunchalar bilan bog'laydi: donishmand boshqaruvchi, ezigulik, yaxshilikka yetaklovchi g'oya va shunga o'xshash elementlar jamiyatning yaxlitligini ta'minlaydi va uni ideal jamiyatga yo'naltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. “Kategoriya larni – bu ijtimoiy voqelikni ifodalovchi, uning muhim sifat belgilarini umumlashtiruvchi tushunchalardir. Ular o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi va dialektik aloqada shakllanadi”[1]. Kategoriya larni nafaqat mavhum

umumiy tushunchalar sifatida mavjud, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Chunki ular ijtimoiy hodisalarni bilishning asosiy bosqichlarini ifodalaydi va bu jarayon sub'ektdan ob'ektga doimiy rivojlanishda bo'ladi. Ijtimoiy borliq mohiyatini anglash va haqqoniy bilimga ega bo'lishda ijtimoiy amaliyot mezon vazifasini o'taydi.

Jamiyat hayoti ikki asosiy soha bo'yicha ko'rib chiqiladi:

1. Moddiy hayot sohasi
2. Ma'naviy hayot sohasi

Moddiy hayot sohasi ishlab chiqarishga asoslanadi va u ishlab chiqaruvchi kuchlar hamda ishlab chiqarish munosabatlarini o'z ichiga oladi, ya'ni geografik muhit, tabiiy resurslar, mehnat vositalari va texnika (oddiy teshadan tortib zamonaviy stanoklargacha), insonning malakasi, hunari va ixtisosligi, zamonaviy ilm-fan ishlab chiqaruvchi kuchlarni tashkil etsa, moddiy boyliklarga egalik qilish, ularni taqsimlash va tasarruf etish jarayonlari, mulkchilikning turli shakllari, ijtimoiy munosabatlar, texnika va texnologiya, ilmiy-texnik progress, innovatsiya, hamkorlik hamda bozor munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Ma'naviy hayot sohasi esa ijtimoiy ong shakllarida yaratilgan boyliklarni o'z ichiga oladi: madaniyat, ma'rifat, ilm-fan, san'at asarlari. Shu sohada quyidagi asosiy tushunchalar va kategoriyalar muhim rol o'ynaydi: ma'naviyat, ruhiyat, axborot, ijtimoiy munosabatlar, axloq, din, falsafa, sotsial psixologiya, mafkura, fan va boshqalar.

Ijtimoiy ong shakllari va sivilizatsiya kategoriyalari:

Ijtimoiy ong jamiyat hayotining ma'naviy in'ikosi bo'lib, u insonlarning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari asosida shakllanadi hamda bir necha asosiy shakllarda namoyon bo'ladi: din insonning borliq, ilohiylik va e'tiqodga bo'lgan munosabatini ifodalab, jamiyatning ma'naviy birligini ta'minlaydi; axloq kishilarning xulq-atvori, yaxshilik va yomonlik mezonlari orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi; san'at voqelikni badiiy obrazlar orqali aks ettirib, estetik ong va didni shakllantiradi; ilm-fan tabiat, jamiyat va tafakkur qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganib, taraqqiyotning nazariy poydevorini yaratadi; siyosiy ong jamiyatdagi hokimiyat, davlat va siyosiy jarayonlarga munosabatni ifodalaydi; huquqiy ong qonunlar, huquq va majburiyatlar haqidagi tasavvurlar orqali ijtimoiy tartibni mustahkamlaydi; falsafa esa borliq, inson va tafakkurning eng umumiy qonuniyatlarini tahlil qilib, ijtimoiy ongning nazariy va metodologik asosini shakllantiradi.

“So'nggi yillarda ijtimoiy ongning mustaqil shakllari sifatida ekologik ong va aksiologik ong alohida e'tirof etilmoqda, chunki ekologik ong insonning tabiatga bo'lgan munosabati, atrof-muhitni asrash, ekologik muvozanatni saqlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash zaruratini anglash bilan bog'liq bo'lib, global ekologik muammolar sharoitida jamiyat tafakkurining muhim

tarkibiy qismiga aylangan, aksiologik ong esa qadriyatlar tizimi, ularning shakllanishi, o'zgarishi va jamiyat taraqqiyotiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan bo'lib, inson hayotida ma'naviy, axloqiy, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarning o'ini hamda ustuvorligini belgilashda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi"[2].

Ijtimoiy falsafa kategoriyalari jamiyat hayotining eng umumiy, muhim va barqaror jihatlarini aks ettiruvchi nazariy tushunchalar tizimi bo'lib, ular ijtimoiy jarayonlar, munosabatlar va taraqqiyot qonuniyatlarini anglashda metodologik asos vazifasini bajaradi, shu bilan birga o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishiga qaramay, sotsiologiya, siyosatshunoslik, iqtisodiyot nazariyasi, huquqshunoslik va madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan uzviy aloqada bo'lib, ularga xos umumiy tushunchalar, kategoriyalar va tadqiqot yondashuvlarini ham o'zida mujassam etadi, natijada ijtimoiy voqelikni kompleks va tizimli ravishda tahlil qilish imkonini yaratadi.

Ijtimoiy-siyosiy sohaga bevosita bog'liq asosiy kategoriyalar jamiyat tuzilmasi, hokimiyat munosabatlari va ijtimoiy taraqqiyot jarayonlarini chuqur anglashga xizmat qiladi, jumladan sotsial stratifikatsiya va sotsial mobillik jamiyatning ijtimoiy tabaqalanish darajasi hamda shaxs va guruhlarining ijtimoiy maqom jihatidan yuqoriga yoki pastga siljish imkoniyatlarini ifodalaydi; ijtimoiy guruhlar, qatlamlar va sinflar jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy manfaatlar asosida shakllangan tarkibiy qismlarini belgilaydi; urug', qabila, elat va millatlar tarixiy-etnik birlik sifatida ijtimoiy identifikatsiya va o'zlikni anglash jarayonining muhim omili hisoblanadi"[3]; jamiyatning siyosiy tashkilotlari, xususan davlat va partiyalar hokimiyatni amalga oshirish, boshqaruvni tashkil etish va ijtimoiy tartibni saqlash mexanizmlarini ifodalaydi; davlatning tuzilishi va tabiati — monarxiya, demokratiya, avtoritarizm, totalitarizm, diktatura kabi shakllar orqali siyosiy hokimiyatning mazmuni va amal qilish usullari namoyon bo'ladi; islohotlar (reformalar) jamiyatni modernizatsiya qilish va yangilash vositasi sifatida maydonga chiqsa, mentalitet esa muayyan tarixiy davr va ijtimoiy muhitda shakllangan tafakkur uslubi, qadriyatlar va xulq-atvor stereotiplarini ifodalab, ijtimoiy jarayonlarning yo'nalishi va sur'atiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kategoriyalar tizimining rivojlanishi tarixiy taraqqiyot bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayon falsafa tarixida aniq faktlar bilan tasdiqlanadi. Masalan, "Aristotel miloddan avvalgi IV asrda yozgan "Kategoriyalar" asarida borliqni ifodalovchi 10 ta asosiy kategoriyani (substansiya, miqdor, sifat, munosabat, makon, vaqt va boshqalar) ilmiy muomalaga kiritgan bo'lsa, o'rta asrlarda Abu Nasr Forobiy ushbu ta'limotni rivojlantirib, ijtimoiy-siyosiy hayotga tatbiq etdi va "Fozil shahar" konsepsiyasi orqali jamiyat, davlat va axloqiy yetuklik kategoriyalarini tizimlashtirdi"[2]. Yangi davrga kelib, Georg Wilhelm Friedrich Hegel dialektik metod asosida kategoriyalarni o'zaro harakat va rivojlanish jarayonida tahlil qildi[3], Kategoriyalar rivoji ikki

yoʻnalishda kechadi: intensiv rivojlanish — jamiyat ehtiyojlari taʼsirida yangi tushunchalarning paydo boʻlishi (masalan, XIX asrda “sinf”, XX asrda “globalizatsiya”, XXI asrda “raqamli jamiyat” kategoriyalarining shakllanishi), ekstensiv rivojlanish esa mavjud kategoriyalarning mazmunan boyishi va qoʻllanish doirasining kengayishidir (masalan, “demokratiya” tushunchasining qadimgi yunon polis tizimidan zamonaviy konstitutsiyaviy-huquqiy davlat modeligacha evolyutsiyasi). Bu jarayonda ijtimoiy amaliyot va tarixiy tajriba kategoriyalarning haqqoniyligi hamda ilmiy asoslanganligining mezonini boʻlib xizmat qiladi.

Ijtimoiy ong va sivilizatsiya oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik aynan mazkur kategoriyalar orqali namoyon boʻladi, chunki har bir tarixiy davr oʻzining erkinlik va zaruriyat haqidagi tasavvurlari, adolat va gumanizm mezonlari, progress va regress toʻgʻrisidagi qarashlari bilan ajralib turadi va bu tasavvurlar ijtimoiy ongning mazmunini belgilaydi. Sivilizatsiya taraqqiyoti jarayonida ushbu tushunchalar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etib, davlat boshqaruvi, huquqiy tizim, ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlar shakllanishiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Masalan, fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat gʻoyalari ijtimoiy ongning maʼlum darajada yetuklashuvi natijasida vujudga keladi va oʻz navbatida sivilizatsion rivojlanishning mezoniga aylanadi.

Bundan tashqari, ijtimoiy fikr va ijtimoiy guruhlar faoliyati jamiyatdagi maʼnaviy-axloqiy muhitni belgilab, sivilizatsiya yoʻnalishini shakllantiradi, chunki har bir ijtimoiy qatlam oʻz manfaatlari, ehtiyojlari va qadriyatlari orqali umumiy taraqqiyot jarayoniga taʼsir koʻrsatadi. Natijada ijtimoiy falsafa ushbu kategoriyalarni tizimli ravishda tahlil qilib, ijtimoiy ongning tarixiy shakllanishi va sivilizatsiyaning bosqichma-bosqich rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi hamda jamiyat taraqqiyotining istiqbolli yoʻnalishlarini nazariy jihatdan asoslaydi.

Ijtimoiy-madaniy soha kategoriyalari jamiyatning maʼnaviy taraqqiyoti, qadriyatlar tizimi va sivilizatsion rivojlanish jarayonlarini ifodalovchi muhim tushunchalar majmuini tashkil etadi, bunda madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va maʼnaviy boyliklar yigʻindisi sifatida namoyon boʻlsa, ijtimoiy-madaniy borliq ushbu boyliklarning jamiyat hayotidagi real amal qilish shakllarini anglatadi, madaniy inqilob esa qadriyatlar, tafakkur va turmush tarzida tub oʻzgarishlar yuz berishini bildiradi; siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik va falsafiy madaniyat jamiyat aʼzolarining ong darajasi, huquqiy savodxonligi, axloqiy yetukligi, estetik didi va falsafiy tafakkur salohiyatini ifodalab, sivilizatsiyaning sifat koʻrsatkichlari sifatida namoyon boʻladi; ehtiyoj, manfaat va qadriyatlar ijtimoiy faoliyatning ichki harakatlantiruvchi kuchi boʻlib, inson va ijtimoiy guruhlarining maqsad hamda intilishlarini belgilaydi; “begonalashuv, qadrsizlanish va madaniyatsizlik jarayonlari esa ijtimoiy ongning inqirozi, insonning oʻz mehnati, jamiyat va maʼnaviy ildizlaridan uzoqlashuvi holatini aks ettiradi:[5]; sivilizatsiya va uning turli qarama-

qarshiliklari esa tarixiy taraqqiyot davomida madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ziddiyat va integratsiya jarayonlarini ifodalab, ijtimoiy ongning evolyutsiyasi hamda jamiyatning global rivojlanish yo'nalishlarini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari mavjud bo'lgani sababli uning kategoriyalari ham shakllangan, aksincha, agar kategoriyalar bo'lmasa, jamiyatning taraqqiyoti va qonuniyatlari haqidagi haqqoniy bilimga erishib bo'lmaydi. Kategoriyalar bilish jarayonining vositasi, ilmiy bilimga yetaklovchi pillapoyalardir va jamiyatni tizimli tushunishda markaziy ahamiyatga ega. Bir qarashda oddiy tuyulgan jamiyat aslida ilmiy bilishning eng murakkab ob'ektlaridan biri bo'lib, uni shakllantiruvchi – xalq, oddiy mehnatkash insonlardir. Ular o'z oldiga maqsad va vazifalarni belgilaydi, manfaatlarini aniqlaydi va orzu-intilishlariga erishish yo'lida kurash olib boradi, shu bilan birga tarixda va hozirgi zamonda buyuk shaxslarning roli ham katta ahamiyat kasb etadi. Shaxsning jamiyatdagi o'rni va ta'sirini tadqiq etish ijtimoiy falsafa fanining muhim vazifasidir.

Zamonaviy ijtimoiy falsafa esa jahon falsafasi va tarixiy ijtimoiy falsafiy ta'limotlarning yutuqlariga tayangan holda ijtimoiy voqelikni ilmiy asosda tushuntiradi va voqea-hodisalar mohiyatini anglashda metodologik ahamiyat kasb etuvchi kategoriyalarga yangicha mazmun beradi. Ijtimoiy falsafa kategoriyalar va qonunlarni bir-biridan ajratib yoki qarama-qarshi qo'yib emas, balki ularni bir-birini to'ldiradigan, boyitadigan tizim sifatida o'rganadi[5]. Kategoriyalar real voqelikka mos ravishda shakllansa, ijtimoiy tizimlar rivojlanishi qonunlari haqida to'la va haqqoniy bilimga erishish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, jamiyat rivojlanishi qonunlari ijtimoiy falsafa kategoriyalarining ob'ektiv mazmunini tashkil etadi va ular orqali inson o'zining haqiqiy mohiyatini, insoniy sifat va qobiliyatlarini ro'yobga chiqaradi. Ijtimoiy borliq va ijtimoiy jarayonlarning shakllanishi hamda rivojlanish qonuniyatlari aynan shunday ijtimoiy falsafa kategoriyalarini o'rganishning markaziy mavzusini tashkil etadi.

Jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari mavjudligi kategoriyalarni ham zarur qiladi, chunki kategoriyalarsiz jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini tushunish va haqqoniy bilimga erishish mumkin emas. Kategoriyalar bilish jarayonining vositasi sifatida xizmat qiladi va ilmiy bilimga yetaklovchi bosqichlarni tashkil etadi[6]. Bir qarashda oddiy tuyuladigan jamiyat aslida ilmiy bilishning eng murakkab ob'ektlaridan biri bo'lib, uni shakllantiruvchi asosiy sub'ektlar – oddiy xalq va mehnatkash insonlardir. Ular o'z oldiga maqsad va vazifalar qo'yadi, manfaatlarini belgilaydi, orzu-intilishlarga yetishish uchun kurash olib boradi, shu bilan birga tarixiy va zamonaviy buyuk shaxslarning jamiyatdagi roli ham katta ahamiyatga ega. Shaxsning tarixdagi va hozirgi jamiyatdagi o'rnini tadqiq etish ijtimoiy falsafaning asosiy vazifalaridan biridir.

Zamonaviy ijtimoiy falsafa jahon falsafasi va tarixiy ijtimoiy falsafiy ta'limotlarning yutuqlaridan foydalanib, ijtimoiy voqelikni ilmiy asosda tushuntiradi, voqea va hodisalar

mohiyatini anglashda metodologik ahamiyatga ega bo'lgan kategoriyalarni yangicha mazmun bilan boyitadi. Ijtimoiy falsafa kategoriyalar va qonunlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yoki ajratish o'rniga ularni uzviy va bir-birini to'ldiruvchi tizim sifatida ko'radi[7]. Kategoriyalar real voqelikka mos ravishda shakllanganida ijtimoiy tizimlar rivojlanishi qonunlari haqidagi bilimlar to'liq va haqqoniy bo'ladi. Shu tariqa, jamiyat rivojlanishining qonunlari ijtimoiy falsafa kategoriyalarining ob'ektiv mazmunini tashkil qiladi va insonning haqiqiy mohiyatini, insoniy sifat va qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy borliq va ijtimoiy jarayonlarning shakllanishi va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish aynan shu kategoriyalar orqali amalga oshadi, bu esa ijtimoiy ong va sivilizatsiya tushunchalarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy ong shakllari va u bilan bog'liq kategoriyalar jamiyatning moddiy va ma'naviy rivojini, shuningdek sivilizatsiya jarayonining murakkabligini tushunishda markaziy vosita hisoblanadi. Zamonaviy raqamli tahlil vositalari yordamida ushbu kategoriyalarni chuqurroq o'rganish va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. - Toshkent, "O'zbekiston", 2022, - 440 bet
2. Eshonjonov B.Z. Migrant oilalarda pedagogik qadriyatlarning uzluksizligini ta'minlashning amaliy asoslari // Tadqiq va tadbiriq. Research and implementation scientific-methodical journal, 2025-yil. 46-50-bet
3. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida.-Toshkent: UFMJ, 2006.
4. Falsafa qomusiy lug'uat. Q.Nazarov tahriri ostida. – Toshkent: Sharq, 2004.
5. To'rayev B.O. Tanlangan asarlar: Jild II: Ijtimoiy falsafa, sotsiologiya, milliy g'oya va publitsistika. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2015. – 360 b
6. Eshonjonov B.Z. Migrant oilalar farzandlarida ta'lim olish jarayonining mavjud holat tahlili // Metodist nashriyoti, 2024. 479-481 bet. (13.00.00 №29)
7. Choriyev A. Inson falsafasi - O'zbekiston Faylasuflari Milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent, 2007